

İlkokul Öğrencilerinin Değer Yönelimlerinin Ahlaki İkilem Hikâyeleriyle İncelenmesi: Sorumluluk Değeri Örneği

İhsan ÜNLÜ^(*)

Öz: Bu araştırmanın amacı, ilkokul öğrencilerinin değer yönelimlerini ahlaki ikilem hikâyeleri kullanarak incelemektir. Araştırmada sorumluluk değerinin, yardımseverlik, adalet, sevgi, işbirliği ve paylaşma değerleriyle karşılaştırıldığı beş ikilem hikayesi kullanılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Durum çalışması desenlerinden, çoklu durum araştırması deseni kullanılmıştır. Araştırmaya 100 ilkokul öğrencisi katılmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler, Nvivo11 nitel veri analiz programı ile içerik analizi tekniği kullanılarak incelenmiştir. Verilerin incelenmesi sonucunda öğrencilerin değer tercihlerinin; kişisel çıkarlarından, yakın çevrelerinden (anne-baba, öğretmen, arkadaş vb.) toplumsal ve evrensel ahlak ilkelerinden etkilenebileceği sonucuna varılmıştır. Öğrenciler, kişisel çıkarları söz konusu olmadığında sorumluluk değeri yerine paylaşma, yardımseverlik ve adalet değerlerini tercih etmişlerdir. Ancak kişisel çıkarları söz konusu olduğunda sevgi ve işbirliği değerlerine karşı sorumluluk değerini tercih etmişlerdir. Sorumluluk değerinin tercih edildiği ikilem durumlarında anne faktörünün de ciddi oranda etkili olduğu görülmüştür. Sonuç olarak; değer öğretimi sürecinde çocukların çevrelerinden ciddi anlamda etkilendiği söylenebilir. Bu bağlamda; değer öğretiminde okul-aile-çevre işbirliğinin istenen sonuçları verebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Değer, sorumluluk, ikilem, ilkokul.

Examining The Value Orientations of Primary School Students With Moral Dilemma Stories: The Case of Value of Responsibility

Abstract: The purpose of the present study was to examine the value orientations of primary school students by using moral dilemma stories. In the present study, five dilemma stories in which the value of responsibility was compared with help fulness, justice, love, cooperation and sharing values were used. The Qualitative Research Method was preferred in the study. The Multiple Case Research Design, which is one of the case study designs, was used in the study. A total of 100 primary school students participated in the study. The data that were obtained in the present study were analyzed with the Nvivo11 Qualitative Data Analysis Program by using the Content Analysis Technique. As a result of the evaluation of the data, it was concluded that the value preferences of the students could be influenced by personal interests, their immediate social circles (parents, teachers, friends, etc.), social and universal moral principles. Students preferred the sharing, helpfulness, and justice values instead of responsibility value when their personal interests were not in question. However, when their personal interests were in question, they preferred the value of responsibility instead of love and cooperation values. It was seen that the mother factor was effective at a significant level in the dilemma cases where the value of responsibility was preferred. As a result, it may be claimed that children are seriously affected by their immediate social circle in the process of value education. In this context, it is considered that school-family-

^(*)Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü (e-posta: ihsan-27@hotmail.com)

environment cooperation may give desired results in value education.

Keywords: Value, responsibility, dilemma, primaryschool.

Makale Geliş Tarihi: 17.06.2018

Makale Kabul Tarihi: 19.01.2019

1. Giriş

Günümüz eğitim araştırmalarına konu olan önemli kavramlardan bir tanesi değer ve değerler eğitimidir. Değer kavramı insan hayatının önemli bir parçasıdır. Görmezden gelmek, yok saymak imkânsızdır. Bilerek veya bilmeyerek hayatımızın her aşamasında, aldığımız her kararda değerler önemli bir rol oynar (Tahiroğlu ve Çetin, 2012). Özensel'e (2003) göre "Bir toplumdaki iyi-kötünün belirlenmesi, ideal düşünme ve davranma yollarının tamamı değerler tarafından oluşturulur." Güngör'e (1993) göre ise değerler; "arzu edilen, kişilerin hayatlarına kılavuzluk eden, önem dereceleri farklı, durum-ötesi hedeflerdir." Değerler istek, tercih ve arzuları yansıtır, yani bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inançtır. John Dewey'e göre değer "bir şeyi sevme, el üstünde tutma ve aynı zamanda bir şeyin değerinin türü ve miktarı üzerine hüküm verme eylemidir" (Dewey, 1944, 128; Akt: Seefeldt, CastleandFalconer, 2015). Bireysel veya toplumsal açıdan değer kavramının anlamı farklılaşabilir. Değer kavramıyla ilgili tanımlamalar ve sınıflandırmalar bu manada kafaları karıştırmaktadır. Değer kavramı kişiden kişiye, toplumdaki topluma, kültürden kültüre değişiklik gösterir. Herkes için değerli olan nesnelere, varlıklar vs. farklılık gösterebilir. Bu sebeple; ailede ve okulda hangi değerlerin öğretileceği ve hatta nasıl öğretileceği konusundaki tartışmalar ve araştırmalar devam etmektedir (Stanley, 1983, 242).

Ailenin, okulun ve toplumun temel insani değerleri benimsemiş bireyler yetiştirmek gibi önemli bir görevi bulunmaktadır (Kasapoğlu, 2013). Değerleri planlı ve programlı bir şekilde öğretme isteği "değer eğitimi" başlığının oluşmasındaki temel sebeptir. İnsanların doğru bir şekilde yetiştirilmesinde değer eğitimi hayati bir önem arz eder (Tozlu ve Topsakal, 2007, s. 180). Değer eğitimi; hukuk, din, ahlak, siyaset, vatandaşlık eğitimi gibi kavramları çevreleyen ve etkileyen bir uygulama alanı olarak algılanabilir. Doğan (2007, 630) değer eğitimi; "değişen dünyada bireylerin kendi kültürel ve toplumsal yargılarıyla birlikte evrensel değerleri kazanmasını ve yaşanabilecek sıkıntılara karşı hazırlıklı olmasını öngörmek" olarak tanımlamaktadır. Doğan, (2007) aslında birazda demokratik vatandaşlık eğitiminin tanımını yapıyor çünkü değerler ve demokratik vatandaşlık eğitimi teoride farklı gibi görünseler de pratikte iç içe ve birbirini etkileyen bir işleyişe sahiptir (AlthofandandBerkowitz, 2006). Başarılı bir değer eğitimi süreci geçiren bireyin, demokratik vatandaşlık hak ve sorumluluklarında da başarılı olması muhtemeldir. Aslında bir toplumun ideal benliğini bulabilmesi, bireylerin toplumsal değerlere bağlılığıyla açıklanır (Coşkun & Yıldırım, 2009). Bu bağlılık toplumsal sağlığın devamlılığı açısından önemli görülür (Gül, 2013).

Değer eğitimi; ailede başlayan daha sonra okulla birlikte devam eden bir süreçtir (Coombs-RichardsonandToison, 2005). Aile, değer eğitiminde kritik öneme sahip yer olarak bilinir. Küçük yaşlarda öğrenilenlerin kalıcılığının daha fazla olduğu

söylenmektedir. Bu bağlamda; ailenin değer eğitimi konusunda birey üzerindeki etkisi düşünüldüğünde ailenin de eğitimi olması son derece önemlidir (Deveci ve Ay, 2009; Tahiroğlu ve Çetin, 2012). Aileye ek olarak bireyin yaşadığı çevrenin de değer eğitimi sürecine etkilerinin olduğu bilinmektedir (Karatay, 2011). Birey için başarılı bir değer eğitimi; aile, çevre ve okulun bu konudaki ortak ve kararlı tutumuna bağlıdır. Üyelerini iyi insan olarak görmek isteyen toplumun, bu isteklerini akademik amaçlara dönüştürmesi (Aktaş, 2004) ve toplumun değerlerini eğitim sisteminin içine giren her bireye aşılması gerekmektedir (Tezcan, 1991). Öğretmenler, iyi bir vatandaş ve karakterli bir birey yetiştirmek için bazen bilinçsizce bazen de bilinçli bir şekilde değerleri öğrencilere aşılama çabırlar (Ryan, 1993; Dağdelen, 1999). Okulda değer eğitimi akademik yaklaşımlar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu yaklaşımların bazıları değerler doğrudan öğretilmesi gerektiğini bazıları ise akıl yürütme, mantık, sorgulama ve karar verme gibi zihinsel süreçlerin uygulanması gerektiğini dile getirmektedir (Yel ve Aladağ, 2015). Doğanay (2007) bahsi geçen bu yaklaşımların bazen etkinlik olarak sınıf içinde, bazen de programın bütününde açık veya örtük olarak yer aldığı dile getirmiştir. Değer eğitimi ile ilgili; telkin etme, ahlaki gelişim, değer analizi, değer belirginleştirme ve davranış öğrenme olmak üzere beş yaklaşımdan bahsedilmektedir (Superka, Ahrens, Hedstrom, Ford ve Johnson, 1976). Değer öğretim yaklaşımları, öğretmenlerin öğretim stratejilerinde, yöntemlerinde, sınıf yönetimi biçimlerinde, seçtikleri içerikte, disiplin uygulamalarında, öğrenciye yönelik model davranışlarında yer almalıdır. Öğrenci merkezli eğitim anlayışı, öğrencilerin nasıl öğrendiğini tek kuram veya model ile açıklamamaktadır. Öğrencinin keşfetmesine imkân veren birçok model, kuram, yöntem, durum ve davranış farklı öğrenme avantajları sağlamaktadır (Kaf, 2000; Veugelers ve Vedder, 2003).

Bu araştırmada ele alınacak olan değer öğretim yaklaşımı ahlaki gelişim kuramından esinlenilerek oluşturulan ahlaki ikilem hikâyeleri veya örnek olaylardır. Bireylerin ahlaki akıl yürütme becerilerini geliştirmek için adil topluluk okullarını kuran Kohlberg, bireyleri ahlaki tartışmaların içine sürükleyerek adalet, eşitlik ve demokrasi bilincini geliştirmeye çalışmıştır (Yüksel, 2005). Kohlberg'e göre birey, karşı karşıya kaldığı bir durum hakkında ahlaki yargıda bulunurken, bir ikilem içindedir ve bu ikilemlere vereceği ahlaki tepkiler sonucunda giderek kendi ahlak anlayışını oluşturmaktadır. Ahlaki ikilemlerle bireylerin davranışlarına rehberlik edecek hikâyeler oluşturulur. Birey değerlendirme yaparken kendi ahlaki dayanaklarına göre hükümler verir. Esas amaç ahlaki ikilemi çözüme kavuşturmak değildir, çözüme götüren yolun, bireyin ahlak anlayışını ortaya koymasısıdır (Akbaş, 2008).

Bireyin zihinsel ve ahlaki açıdan yaşadığı dengesizlik durumu, daha derinlemesine düşünülmesine neden olur (Power, Higgins ve Kohlberg, 1989). Bir tercihte veya yargıda bulunmak, birey için iyi-kötü veya erdemli-erdemsiz olanı bulmak kadar kolay değildir. Ahlaki ikilemlerde birey için çatışma erdem-erdem arasındadır. Bireyin kendine sorduğu temel soru ise "ne yapmalıyım?"dir (Bull, 1969). Ahlaki ikilemlerin bireyin günlük hayatından, sosyal çevresinden, yaşadığı toplumdan olması bireyin ikilemden kaçınmasını engelleyecektir. Olabildiğince gerçek hayattan ve reddedemeyeceği ikilemler karşısında birey kendisini cevap vermek zorunda hissedecektir. Ahlaki

ikilemlere alınan cevapların; akıl yürütme süreci sonunda verildiği unutulmamalıdır. Bu sebeple, ahlaki açıdan yaşanan sorgulama devam edecek ve bireyin sorun çözme şeklinin yanı sıra nasıl bir akıl yürütme süreci izlediğini analiz etme şansı da artacaktır (Aydın, 2008).

Bireylerin ahlaki gelişimlerini biçimlendiren, şekil veren ve belki de yönlendiren etmenler farklılaşabilir. Aile, sosyal çevre, akran grupları ve öğretmenler bu etmenler arasında sıralanabilir. Smetana (2006) bu konuyla ilgili olarak; sosyo-ekonomik düzey, cinsiyet ve etnik köken gibi değişkenlerin ahlaki kararlar almada belirleyici olabileceğini düşünmektedir. Harding (2010) ise ahlaki ikilemlere çocuklar ve yetişkinlerin verdiği cevapları incelemiştir. Çocukların özellikle bilişsel yapılarına bağlı olarak farklı ahlaki kararlara ulaşabildikleri görülmüştür. Yani içinde buldukları ahlaki olgunluk düzeyinin yaşlarına ve aldıkları eğitime bağlı olarak şekillenebileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla ahlaki ikilemler sayesinde bireylerin; değer algılarını, değer edinme düzeylerini, değer tercihlerinde rol oynayan kişi-karakter-rol modelleri ve bunların bireyi nasıl etkilediğini tespit etmek mümkün olabilir. Bireylerin ikilemlere ilişkin çözümleri bu konudaki en net verilerdir. Ahlaki ikilemlerde her birey gerekçe sunma ve sebep belirtme eğilimlerini kullanır. Bu eğilimler alınan kararların kaynağı hakkında bilgi verir. Bu sayede değer algısının şekillenmesinde; anne, baba, öğretmen, arkadaş veya farklı bir karakter veya olayın izleri takip edilebilir. Çocukların değer yönelimlerini veya tercihlerini bilmek bize ne kazandırır? Çocukların değer algılarının oluşmasında kim ve kimler nasıl etkili oluyor? Değer eğitimi konusunda yaşanan problemlerin birçoğuna çözüm üretebilecek bir çıkış noktası bu sayede bulunabilir.

Bu bağlamda, ilkokul ders programlarında yer alan değerler dikkate alınarak temel değerler arasından yardımseverlik, paylaşma, adalet, sevgi, işbirliği ve sorumluluk (MEB, 2017), değerleri seçilerek ahlaki ikilem hikâyeleri oluşturulmuştur. Hikâyelerin tamamında sorumluluk ve diğer değerlerden birisi ikilem şeklinde verilmiş ve öğrencilerin değer yönelimleri verdikleri cevaplar aracılığıyla incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın amacı, öğrencilerin değer tercihlerinin ve ahlaki akıl yürütme süreçlerinin nasıl şekillendiğini ahlaki ikilem hikâyeleri aracılığıyla tespit edebilmektir.

2. Yöntem

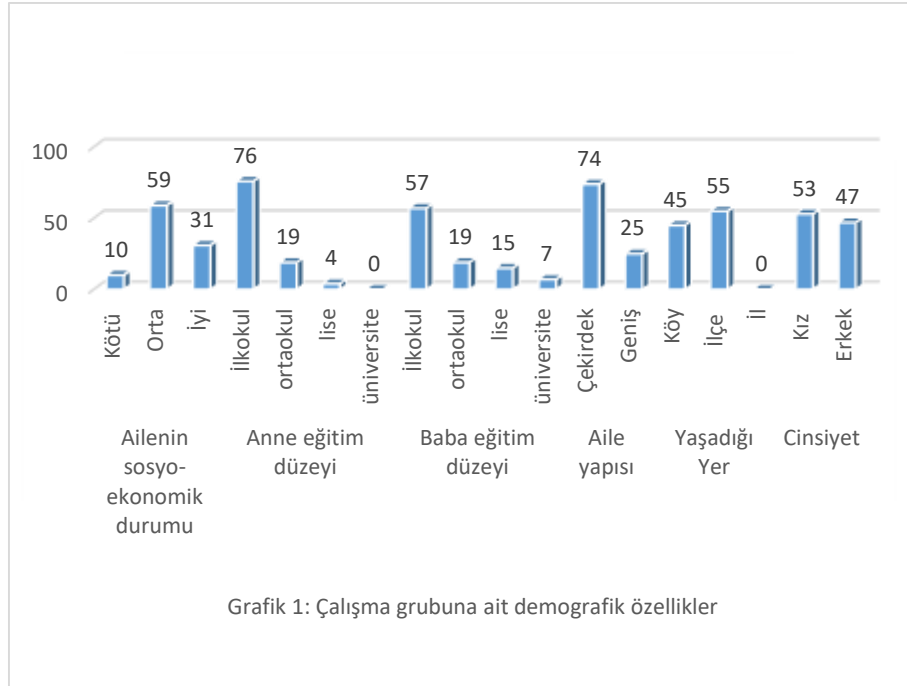
A. Araştırma Deseni

Araştırma; çeşitli ahlaki ikilem durumlarında bırakılan ilkokul öğrencilerinin sorumluluk, yardımseverlik, paylaşma, adalet, sevgi ve işbirliği değerlerine yönelik algılarının ve hangi durumlarda sorumluluk değerini tercih ettiklerinin tespit edilmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda gerçekleştirilen çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması yöntemi aracılığı ile veriler elde edilmiştir. Nitel araştırma, içinde üretildiği sosyal bağlama duyarlı, esnek veri toplama teknikleriyle bağlamın derinliğine anlaşılmasına dayalı bir yaklaşımdır (Mason, 2002). Durum çalışması sosyal bir olayı anlamayı amaçlayan ve bulunduğu ortamdaki olayları araştıran bir stratejidir (Bloor ve Wood, 2006). Araştırmada çeşitli ikilem durumlarından hareketle ilkokul öğrencilerinin sorumluluk, yardımseverlik, paylaşma, adalet, sevgi ve işbirliği değerlerine yönelik algılarının ve hangi durumlarda sorumluluk değerini tercih ettiklerinin inceleniyor

olması nedeniyle çalışmanın çoklu durum çalışması türünde ele alındığı ifade edilebilir. Çoklu durum çalışması aynı araştırma sorusunu farklı durumlar ile cevaplamaya çalışan çalışmalardır. Araştırmacının benzer birkaç durumu ele alarak sonuçlarını güçlendirmeye çalıştığı ve bağımsız durumların her birisi ile benzer metotta çalıştığı araştırmalardır (Özden ve Duru, 2016). Bu bağlamda araştırmacı 5 farklı ikilem durumunda ifade edilen senaryolar ile ilgili olarak öğrencilerin yorumlamalarından hareketle sorumluluk değerine yönelik algılamalarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

B. Çalışma Grubu

Araştırma Gümüşhane ili Kelkit ilçesine bağlı ilkokullarda öğrenim gören toplam 100 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubu belirlenirken nitel araştırmanın amaçlı örnekleme yöntemlerinden tipik durum ve kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemleri tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme üzerinde çalışılacak durum veya durumlarla ilgili derinlemesine ve zengin verilerin toplanmasına olanak sağlar (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Çalışma grubunda yer alan öğrencilere ait demografik özellikler öğrencilerle ve öğretmenleriyle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiş ve grafikte ifade edilmiştir.

Çalışma grubunda yer alan öğrencilerin demografik özellikleri incelendiğinde öğrencilerin sosyo-ekonomik düzeylerinin çok yüksek olmadığı ifade edilebilir. Benzer kültürel özelliklere sahip bir bölgede yaşayan ailelerin sosyo-ekonomik düzeylerinin

yoğun olarak (%59) orta seviyede olduğu görülmektedir. Yine öğrencilerin anne (%76) ve babalarının (%57) eğitim düzeyleri incelendiğinde çoğunluğun anne ve babasının ilkökul düzeyinde eğitim aldıkları görülmektedir. Çalışma grubunda yer alan çocuklar genellikle çekirdek aile yapısına sahip ailelere sahip olmasının yanında şehirlerle kıyaslandığında azımsanmayacak oranda geniş aile içerisinde yaşayan çocukların varlığı da göze çarpmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin %53'ü kız öğrenci iken %47'si erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Örneklem grubunun ilkökul öğrencileri arasından seçilmesindeki bir diğer sebep ise; küçük yaştaki çocukların aile, öğretmen ve sosyal çevreden daha çok etkilendikleri hipotezidir.

C. Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından hazırlanan beş ayrı ikilemeden oluşan çalışma yaprağı kullanılmıştır. Öğrencilerin sorumluluk değerinin karşısında yardımseverlik, paylaşma, adalet, sevgi ve işbirliği değerleri ile çelişkide bırakan beş ayrı durumdan oluşan ve siz olsaydınız ne yapardınız sorusu ile sonlandırılan bir yapıda tasarlanmıştır. Hazırlanan ikilemlerin öğrencilerin yaşadıkları bölge ve günlük hayatları ile uyumlu olmasına dikkat edilmiş ve bu noktada uzman görüşlerinden yararlanılmıştır. Öğretmenlerle yapılan görüşmelerden hareketle çocukların günlük yaşamına dair olgular tespit edilmiş ilgili değerler bağlamında senaryolar tasarlanmış ve uzman görüşlerine başvurulmuştur.

D. Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Maxwell (1992) nitel araştırma sürecinde araştırmacının incelenen olayla ilgili gördüğü ve duyduğu her şeyi rapor etmesi gerektiğini, bunun yanında elde edilen verilerin istatistiksel olarak desteklenebileceğini betimsel geçerlik olarak dile getirmiştir. Araştırma sürecinde araştırmacılar öğrencilerle yaptığı görüşmenin her bir adımında elde ettiği verileri kod-kategori-temalar halinde ifade etme yolunu tercih etmiştir. Öğrencilerle yapılan görüşmelerden elde edilen kod-kategori-temalar alan uzmanları tarafından yeniden değerlendirilmiş ve öneriler doğrultusunda araştırma bulguları düzenlenmiştir. Verilerin yorumlanması sürecinde öncelikle en yüksek frekansa sahip değişkenler dikkate alınmıştır.

Maxwell (1992) tarafından ifade edilen bir diğer geçerlik türü genellenebilir geçerliktir. Nitel araştırmalar sürecinde genellenebilirliğin uygunluğu konusunda tartışılmaları olmasına rağmen amaçlı şekilde araştırma sorularına ve incelenecek olaya uygun benzer özellikler sergileyen bir örneklem seçilmesinin önemli olduğu ifade edilmektedir. Nitel araştırmada önemli olan örneklemin araştırma evrenini temsil etmesi değil araştırma yapılacak olaya uygunluğudur. Araştırma sürecinde nitel araştırma sürecinde çalışma grubu amaçlı örnekleme yöntemlerine göre tespit edilmiştir. Çalışma grubunun belirlenmesi sürecinde öğretmenlerle görüşmeler gerçekleştirilerek, öğrencilerin sosyo-ekonomik açıdan birbirlerine yakın özellikler taşıyor olmaları ve benzer günlük yaşam deneyimlerine sahip olmaları tercih nedeni olarak belirlenmiştir.

Bunların yanında öğrenci görüşmelerinden elde edilen veriler betimsel ve içerik analizi süreci ile kodlanmıştır. Kodlamanın güvenirliliğini sağlamak amacıyla

araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen kodlar alanında uzman üç ayrı akademisyen tarafından incelenmiş ve kodlara puanlar verilmesi istenmiştir. 0 puan alan kodlama yeniden kodlanmalı, 1 puan verilen kodlama ise kabul edilebilir olarak puanlanmıştır. İki uzmandan “0” puan alan kod ifadeleri yeniden düzenlenmiş, bir uzmanın “0”, bir uzmanın “1” puan verdiği kodlar araştırmanın amacı doğrultusunda ya yeniden ifade edilmiş ya da aynen bırakılmıştır.

E. Verilerin Analizi

Verilerin analizinde araştırmacılar tarafından hazırlanan çalışma yaprağı çalışma grubuna uygulanmış ve elde edilen veriler Nvivo11 nitel veri analizi programı yardımıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizi sürecinde içerik analizi yaklaşımı benimsenmiştir. İçerik analizi birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlama süreçlerini içermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Bu şekilde söylemi anlamada ve yorumlamada öznel etkenlerden kurtulmayı sağlamak amaçlanmaktadır (Bilgin, 2006). İçerik analizinde veriler önce kodlanmıştır, elde edilen kodlar kategori haline getirilmiş ve en son olarak da temalar elde edilmiştir.

II. Bulgular

Bu bölümde çeşitli ahlaki ikilem durumlarında bırakılan ilkökul öğrencilerinin sorumluluk, yardımseverlik, paylaşma, adalet, sevgi ve işbirliği değerlerine yönelik algılarının ve hangi durumlarda sorumluluk değerini tercih ettiklerinin tespit edilmesine yönelik bulgular ifade edilmiştir. Öğrencilerin sorumluluk ve paylaşma değerleri arasındaki ikilemden hareketle değer algılarını tespit etmek amacıyla senaryo oluşturulmuştur. Senaryo1 aşağıda ifade edilmiştir.

Berra ve Betül adında iki arkadaş varmış. Berra 4-A Betül ise 4-B sınıfında okuyormuş. Berra'nın öğretmeni hafta sonu internetten araştırmaları için çok önemli bir ödev vermiş. Fakat Berra'nın bilgisayarı yokmuş. Çaresizce nasıl yapacağını düşünürken en yakın arkadaşı olan Betül aklına gelmiş. Betül den tabletini istemeye karar vermiş. Bu sırada Betül de babasının ona yeni aldığı tabletle hafta sonu kendi ödevini yapacaktı. Berra, Betül ün yanına gelmiş ve durumu anlatmış. Hafta sonu için tabletini istemiş. Betül de hem en yakın arkadaşını üzmemek istemiyormuş hem de kendi ödevini yapıp yetiştirmesi gerekiyormuş. Betül tabletini paylaşırsa arkadaşı mutlu olacak fakat kendi ödevini yapamadığı için sorumluluğunu yerine getirmemiş olacak. Tabletini paylaşmazsa kendi ödevini yapacak fakat arkadaşı üzölmüş olacak. Betül arkadaşını üzmemek istemiyor fakat ödevini de yapması gerekiyor. Sen Betül ün yerinde olsan ne yapardın?

Öğrencilerin ikilem durumundan hareketle gerçekleştirdikleri muhakeme sürecinin ardından sorumluluk ve paylaşma değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular tablo1’de ifade edilmeye çalışılmıştır.

Tablo1. Sorumluluk ve paylaşma değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular

İkilemde Bırakılan Değerler	Değer Tercih Nedenleri	Değer Tercihlerine İlişkin Açıklamalar
Sorumluluk	Öğretmen	Öğretmenim kızar. Öğretmenimle aram bozulur.
	Alternatifi Olmama	Arkadaşım başka çözüm bulabilir Benim geçerli sebebim yok.
	Aile	Annemin haberi yok. Annem ile ilişkilerim bozulur.
	Kendine Önem Verme	Benim işim öncelikli ve önemli
Paylaşma	Arkadaşlık	Arkadaşlık her şeyden önemli Arkadaşı kaybetme korkusu Arkadaşlık sorumluluktan daha önemli Arkadaşın durumu nedeniyle Arkadaşım üzülmesin
	Öğretmen	Öğretmenim mutlu olur Öğretmenim kızmasın Öğretmenim beni anlar
	Paylaşmaya Değer	Paylaşmak daha önemli Sadece kendimi düşünmemeliyim
	Alternatiflere Sahip	Birlikte yapabilirdik Sonrada yapabilirdik

Koyu puntolu ifadeler katılımcıların yoğunlaştığı kod, kategori ve temaları göstermektedir.

Tablo1 incelendiğinde öğrencilerin I. ikilem durumunda daha yoğun olarak paylaşma değerine yönelik fikirler ürettikleri gözlenmiştir. Öğrencileri paylaşmaya yönlendiren temel motivasyonun ise “arkadaşlık” ile ilgili olduğu ve onun *üzülmesini istememesi* şeklinde ifade edilebilir. Öğrencilerin arkadaşlığa önem vermeleri, onları “kaybetme korkusu” ya da onların içerisinde bulunduğu şartlar nedeniyle tercihlerini paylaşmaktan yana kullandıkları da görülmektedir. Öğrencileri paylaşmaya yönlendiren diğer bir olgu ise “öğretmen” olgusudur. Öğretmenin kızmasından çekinmek ya da onu mutlu etmek motivasyonunun öğrencilerin paylaşma tercihinine yönelmelerine neden olduğu aynı zamanda bu nedenle dersini yapmadığında öğretmenlerinin kendilerini hoş karşılayacağına yönelik algılara sahip olmaları onları sorumluluklarını yerine getirmektense paylaşma değerini tercih etmeye yönlendirmiştir. Yine öğrencilerin özellikle paylaşma değerini önemsemeleri ya da alternatiflere sahip olma durumlarının da bu tercih üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir.

Öğrencilerin sorumluluk değerine yönelik tercih durumlarını etkileyen temel motivasyonun ise kendisine önem ve öncelik vermesi ile alakalı olduğu gözlenmektedir. Bunun yanında öğrencileri sorumlu davranışa yönlendiren bir diğer olgunun ise “aile” olduğu görülmektedir. Ailesi ile ilişkilerinin bozulacak olmasından çekinmesi ve haberlerinin olmadığını düşünmesi öğrencileri sorumlu davranmaya yönlendirmiştir. Yine öğretmen figürünün de sorumluluk tercihi üzerinde de etkili olduğu gözlenmektedir. Öğrencinin sorumluluğunu yerine getirmeye yönelik bir irade oluşturmasında öğretmenin kızacağına ya da onun üzüleceğine yönelik algılarının etkili olduğu ifade edilebilir. İkilemde kalan öğrenciler eğer alternatifler oluşturabilmişlerse sorumluluklarını yerine getirmeye yönlendikleri araştırmadan elde edilen bulgular arasındadır.

Öğrencilerin sorumluluk ve yardımseverlik değerleri arasındaki ikilemden hareketle değer algılarını tespit etmek amacıyla senaryo2 oluşturulmuştur. Senaryo2 aşağıda ifade edilmiştir.

Hafta sonu Ahmet'in annesi mutfakta kahvaltı hazırlamaktaydı. Kahvaltı için eksikler olduğundan Annesi Ahmet'e para verdi ve bakkaldan ekme, peynir, domates, zeytin almasını istedi. Ahmet bakkala giderken en yakın arkadaşı olan Ali'yi gördü. Ali çok üzgündü. Ahmet hemen Ali'nin yanına koştu ve ne olduğunu sordu. Ali dedesinin çok hasta olduğunu ve ona ilaç almak için eczaneye giderken babasının ilaç alması için verdiği parasını düşürüp kaybettiğini söyledi. Şimdi ise ne yapacağını bilmiyordu. Ahmet hemen annesinin verdiği parayı ilaç alması için Ali'ye vermek istedi. Ancak annesi ondan evin eksiklerini almasını istemişti. Ali annesinin istediği evin eksiklerini alsa arkadaşına yardım edememiş olacak. Bunun yerine parasını arkadaşına verse annesinin istediklerini alamadığı için sorumluluğunu yerine getirememiş olacak. Sen Ali'nin yerinde olsan ne yapardın? Neden?

Öğrencilerin ikilem durumundan hareketle gerçekleştirdikleri muhakeme sürecinin ardından sorumluluk ve yardımseverlik değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular tablo2'de ifade edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 2. Sorumluluk ve yardımseverlik değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular

İkilemde Bırakılan Değerler	Değer Tercih Nedenleri	Değer Tercihlerine İlişkin Açıklamalar
Sorumluluk	Hayati İhtiyaçlar	Aç Kalabiliriz Öncelik Evin İhtiyaçları
	Anne Sözüne Önem Verme	Annem Bana Kızabilir Annesinin Sözüne Dinlemeli
	Anne	Annem Beni Anlar Annem Benimle Gurur Duyar Annem Üzülür

Yardımseverlik	Arkadaş	Arkadaşım Bana Küser Arkadaşım Üzülmesin Arkadaşlık Önemlidir
		Arkadaşımın Benden Daha Fazla İhtiyacı Var
	İnsan Hayatı	Hayatı Tehlikede İnsan Hayatı Söz Konusu Dedesinin Sağlığı Önemli Para Bulunur Sağlık Bulunmaz Sağlık Yemekten Daha Önemli
	İyilik Yapabilmek	Parasını Kaybetti
	Toplumsal Değerler	Yaşlılara Yardım Edilmeli
	Dini İnanç	Sevap Kazanabilirim

Koyu puntolu ifadeler katılımcıların yoğunlaştığı kod, kategori ve temaları göstermektedir.

Tablo2 incelendiğinde öğrencilerin daha çok yardımseverlik değeri ile ilgili fikirler ürettikleri görülmektedir. II.ikilem durumunda öğrencilerin yardımseverlik değerini tercih etmelerini etkileyen en önemli etmenin “insan hayatı” olduğu görülmektedir. “İnsan hayatı” söz konusu olduğunda öğrencilerin sorumluluklarından vazgeçerek yardım etmeye yöneldikleri bulgulardan hareketle ifade edilebilir. İnsan hayatının tehlikede olması ya da insan sağlığının söz konusu olması II.ikilem durumunda kalan öğrencilerin sorumluluklarından vazgeçmelerine neden olduğu gözlenmiştir. Bunun yanında arkadaşlık olgusunun da yardımseverlik değerinin öne çıkmasına neden olduğu görülmektedir. Öğrenciler arkadaşlarının önemli olduğu, onun ihtiyacı olabileceği, kendisinden uzaklaşabileceği gibi kaygılar ve düşüncelerle sorumluluğunu yerine getirmektense yardım etmeyi tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Yine öğrencilerde yardımseverlik değerini ön plana çıkaran olgulardan bir diğerinin ise “anne” olduğu gözlenmektedir. Öğrencilerin annelerinin üzülmemesi, onunla gurur duyması ya da kendisine hak vereceği gibi düşüncelerle II.ikilem durumunda yardımseverlik değerini tercih etmişlerdir. Sorumluluk değerinin karşısında yardımseverlik değerinin tercih edilmesinin altında yatan faktörlerden bir diğerinin ise dini duygular olduğu, öğrencilerin sevap kazanmak için yardım etmeye yöneldikleri ifade edilebilir. Dini duyguların yanında yine toplumsal değerlerin de öğrencileri yardım etmeye yönlendirdiği ifade edilebilir.

“Anne” olgusunun yardımseverlik değerine yönelik birtakım algılar oluşturduğu gözlenmekle birlikte sorumluluk değerine yönelik algılarında oluşmasında etkili olduğu gözlenmiştir. Öğrenciler yine annesinin kızması ihtimali ya da onun sözünü dinleme düşüncesi ile sorumlu davranışlar sergilemeye yönelmişlerdir. Yine öğrencilerin kendilerince belirttikleri bir takım hayati ihtiyaçlarının ya da bu gereksinimin oluşması durumunun onları sorumluluklarına uygun şekilde davranmaya yönlendirdiği ifade edilebilir.

Öğrencilerin sorumluluk ve adalet değerleri arasındaki ikilemden hareketle değer algılarını tespit etmek amacıyla senaryo3 oluşturulmuştur. Senaryo3 aşağıda ifade edilmiştir.

Veli 4. sınıfta okumaktadır. Aynı okulda 1. sınıfta da kardeşi Furkan okumaktadır. Furkan küçük olduğu için anne ve babası Veli'den okulda kardeşi Furkan'a sahip çıkmasını ve ona yardımcı olmasını söylerler. Ancak bir gün Furkan arkadaşının kalemlerini izinsiz almıştır. Arkadaşı ise Furkan'a kalemlerini niçin izinsiz aldığını sormuştur. Furkan arkadaşına açıklama yapmak yerine onunla kavga etmiştir. Furkan'ın kavga ettiğini gören abisi Veli koşarak gelir. Ne olduğunu sorar ve Furkan'ın haksız olduğunu öğrenir. Veli kardeşini korursa haksızlık yapmış olacak. Kardeşini korumazsa anne babasına verdiği sözü tutmamış olacak. Siz Velinin yerinde olsaydınız nasıl davranırdınız? Neden

Öğrencilerin ikilem durumundan hareketle gerçekleştirdikleri muhakeme sürecinin ardından sorumluluk ve adalet değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular tablo3'de ifade edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 3. Sorumluluk ve adalet değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular

İkilemde Bırakılan Değerler	Değer Tercih Nedenleri	Değer Tercihlerine İlişkin Açıklamalar
Sorumluluk	Güven	Ailem Bana Bir Daha Güvenmez
	Anne-Baba Sözüne Önem Verme	Anne-Babama Söz Verdim Anne-Babanın Sözü Adaletten Daha Önemli
	Kardeşlik Bağı	Kardeşim Bana Emanet Kardeşimi Korumam Gerek Kardeş Her şeyden Önemlidir
	Nezaket	Yargısız İnfaz Doğru Değil Özür Dilemeliydi Doğru Olandan Yanayım
Adalet	Haksızlığa Karşı Durma	Başkasına Ait Olan İzinsiz Alınmış Adalet Her Zaman Önemlidir Haksız Olmasına Rağmen Kavga Etti Haksızsa Kardeşimi Korumam Kardeşimi Korursam Haksızlık Etmış Olurum
	Doğruları Öğretmek	Kardeşim Adaletli Olmayı Öğrenmeli Doğruları Kardeşime Anlatırım
	Aile Etkisi	Annem-Babam da Adaleti Seçerdi

Koyu puntolu ifadeler katılımcıların yoğunlaştığı kod, kategori ve temaları göstermektedir.

Tablo3 incelediğinde öğrencilerin sorumluluk ve adalet ile ilgili yaşadıkları ikilem durumunda daha yoğun olarak adalet değerine uygun davranışlarda bulunmayı tercih ettikleri görülmektedir. Haksızlığa karşı durma düşüncesinin öğrencilerin mevcut ikilem durumunda adalet değerini tercih etmeleri üzerine etkili olmuştur. Öyle ki; en yoğun ifade edilen davranış “haksızsa korumam” şeklinde belirtilmiştir. Haksızlığa karşı durmanın öneminden ve kardeşini korursa kendisinin de haksızlık yapmış olacağından bahseden öğrenciler söz konusudur. Mevcut ikilem durumundan hareketle adaletli olmayı tercih eden öğrenciler, kardeşinin nezaketli davranmaması nedeniyle bu tercihte bulduklarını ifade etmişlerdir. Esasında nazik olmak ve adaletli olmak değerleri arasında doğrudan bir bağlantı kurulmamasına rağmen öğrencilerin bu örnekten adaletli olmayı tercih etmelerinin nedeninin kardeşinin yanlış davranışı nedeniyle sorumluluğunu yerine getirmekten vazgeçmeleri olarak ifade edilebilir. Yani bu bulgu için öğrencilerin adalet değerini bilinçli bir şekilde tercih ettiklerini söylemenin zor olacağı düşünülmektedir. Yine adaletli olmayı tercih eden öğrencilerin bu motivasyonlarının temelinde anne-baba figürünün olduğu görülmektedir. Anne ve babasının da böyle davranacağı inancıyla adaletli olmak tercihinde bulduklarını ifade eden öğrenciler söz konusudur.

İkilem durumunda adaletli olmaktansa sorumluluğunu yerine getirmeyi tercih eden öğrenciler ise özellikle anne ve babasına söz verdiği için her ne olursa olsun sorumluluklarını yerine getireceklerini ifade etmişlerdir. Haksızlık yapılan bir durumda yer aldığı örnek durumda dahi anne ve babasına söz vermiş olması nedeniyle onların dedikleri şekilde davranacağını ifade eden öğrencilerin sayısının da nispeten fazla olduğu görülmüştür. Bu noktada aslında yine anneye ilgili ancak temelde güven duygusunun ağır basması nedeniyle sorumluluğunu yerine getireceğini ifade eden öğrenciler söz konusudur. Öğrencilerin annelerinin onlara güvenmeme ihtimali nedeniyle yanlış dahi olsa onun dediğini yapacağını ifade ettikleri gözlenmiştir. Bir diğer olgu ise durum her ne olursa olsun söz konusu olan kardeşi olduğu için onu koruması gerektiğini ifade eden öğrencilerin varlığıdır. Esasında bu ikilem durumunda öğrencileri adaletli olmaktan uzak tutan yanlış da olsa sorumluluğunu yerine getirmeye yönlendiren olgunun aile olduğu ifade edilebilir.

Öğrencilerin sorumluluk ve sevgi değerleri arasındaki ikilemden hareketle değer algılarını tespit etmek amacıyla senaryo4 oluşturulmuştur. Senaryo4 aşağıda ifade edilmiştir.

Zeynep 4. Sınıfta okumaktadır. Zeynep'in 6 yaşında küçük bir kız kardeşi vardır. Öğretmeni Zeynep'ten hafta sonu kütüphaneye gidip sosyal bilgiler dersi için Türk büyükleri hakkında bilgi toplamasını ister. Zeynep hafta sonu, kütüphaneye gitmek için üzerini giydiği sırada küçük kardeşi ablasının yanına gelir. Zeynep'le birlikte oyun oynamak istediğini söyler. Zeynep ise kütüphaneye gidip öğretmenin verdiği ödevi araştırması gerektiğini söyler. Kardeşi ablasının onunla oynamadığı için ablasının onu hiç sevmediğini düşünür ve ablasına, “Benimle oynamıyorsun, benimle vakit geçirmek istemiyorsun. Demek ki sen beni hiç sevmiyorsun.” der. Zeynep kardeşinin bu söylediğine çok üzülür. Zeynep eğer

kütüphaneye giderse kardeşi onu sevmediğini düşünecek ve çok üzülecek. Zeynep kütüphaneye gitmeyip kardeşiyle oynarsa öğretmenin verdiği sorumluluğu yerine getirmemiş olacak. Siz Zeynep'in yerinde olsaydınız öğretmenin verdiği sorumluluğunuzu mu yerine getirirdiniz yoksa kardeşinize sevginizi hissettirmek için onunla mı oynardınız?

Öğrencilerin ikilem durumundan hareketle gerçekleştirdikleri muhakeme sürecinin ardından sorumluluk ve sevgi değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular tablo4'te ifade edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 4. Sorumluluk ve sevgi değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular

İkilemde Bırakılan Değerler	Değer Tercih Nedenleri	Değer Tercihlerine İlişkin Açıklamalar
Sorumluluk	Anne	Annem Anlayışla Karşılar
	Kişisel Gelişim	Araştırma Yapmak Gelişimimiz İçin Daha Önemli
		Derslerim Her Zaman Daha Önemli
	Ödül-Ceza	Belge Alabilirim
		Kardeşime Bir Şeyler Alıp Kendimi Affettirebilirim
Öğretmen	Sınavlardan Geri Kalabilirim	
	Öğretmen Kızır	
	Öğretmen Üzülmesin	
Sevgi	Anne	Öğretmenime Söz Verdim
	Kardeş	Annemin Sözü Tutarım
		Kardeş Ödevden Önemlidir
		Kardeşim Beni Sevmez
		Kendisini Sevmediğimi Düşünür
Kardeşim Üzülür		

Koyu puntolu ifadeler katılımcıların yoğunlaştığı kod, kategori ve temaları göstermektedir.

IV. ikilem incelendiğinde öğrencilerin daha yoğun olarak sorumlulukları gereğince davranışta bulunacaklarını ifade ettikleri görülmektedir. Bu noktada özellikle kendi kişisel gelişimleri nedeniyle ve derslerini yapmanın daha önemli olduğu düşüncesiyle sorumluluklarının gereğini yerine getirmeyi tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Öğrencilerin sorumlu oldukları ödevi yapmayı tercih etmelerinde etkili olan bir diğer faktör ise ödüle ulaşmak ya da cezadan kaçınmak olarak ifade edilebilir. Yine bir diğer boyutta ise anne faktörünün bu tercihin ortaya çıkmasında etkili olduğu gözlenmektedir. İkilem durumundan hareketle kardeşini üzecek olsa da annesinin bunu anlayacağını ve annesinin de ödevlerini yapmasını isteyeceğini ifade eden öğrenciler söz konusudur. Yine öğretmen olgusunun da sorumluluklarının gereğini yerine getirmelerinde, ödevini

yapmayı tercih etmelerinde etkili olan faktörlerden biri olduğu görülmüştür. Özellikle öğrencilerin öğretmene vermiş oldukları söz nedeniyle ve onun üzülmesini istememeleri nedeniyle sorumlulukları gereği ödevlerini yapmayı tercih ettikleri görülmektedir.

Kardeşinin üzülmesi nedeniyle sorumlulukları gereği ödev yapmaktan vazgeçen ve sevgi değerine uygun tercihlerde bulunan öğrencilerin ise kardeş kavramının önemli olması, onun üzülecek olması, kendisini sevmediğini düşünecek olması gibi nedenlerle sevgi değerine (kardeş sevgisi değerine) uygun bir tercihte bulunduğu gözlenmektedir. Yine anne faktörünün bu boyutta da etkili olduğu gözlenmiştir.

Son olarak öğrencilerin sorumluluk ve işbirliği değerleri arasındaki ikilemden hareketle değer algılarını tespit etmek amacıyla senaryo5 oluşturulmuştur. Senaryo5 aşağıda ifade edilmiştir.

Ceren ile Feyza 4. Sınıfta okumaktadır. Öğretmen sınıfı ikili gruplara ayırarak proje ödevi vermiştir. Ceren ile Feyza'nın ödevi, hayvanat bahçesine gidip oradaki görevlilerden hayvanlar hakkında bilgi toplamaktır. Ceren ile Feyza cumartesi günü hayvanat bahçesine giderek ödevleri ile ilgili araştırma yapmak üzere sözleşirler. Cumartesi günü gelir. Ama o gün Feyza'nın annesi günü misafir ağırlamak için hazırlık yapmaktadır. Feyza'dan da küçük kardeşini parka götürüp oynatmasını ister. Feyza ise arkadaşına verdiği sözü hatırlar. Birlikte yapacakları ödev için hayvanat bahçesine gideceklerdir. Feyza kardeşini bırakıp giderse annesinin verdiği sorumluluğu yerine getirmemiş olacak. Kardeşi ile ilgilenip onu parka götürürse arkadaşıyla olan işbirliğini yerine getirmemiş olacak. Siz olsaydınız kardeşinizle ilgilenmeyi bırakıp arkadaşınızla hayvanat bahçesine gidip birlikte bilgi mi toplardınız yoksa annenizin verdiği sorumluluğu mu yerine getirirdiniz?

Öğrencilerin ikilem durumundan hareketle gerçekleştirdikleri muhakeme sürecinin ardından sorumluluk ve işbirliği değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular tablo5'de ifade edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 5. Sorumluluk ve işbirliği değerlerini tercih durumları ve nedenlerine yönelik bulgular

İkilemde Bırakılan Değerler	Değer Tercih Nedenleri	Değer Tercihlerine İlişkin Açıklamalar
Sorumluluk	Anne	Annem Ceza Verir
		Annem Üzülür
		Annemin Yardıma İhtiyacı Var
		Annemi Yüz Üstü Bırakamam
		Annemin Sözü Önemli
	Kardeş	Kardeşim Küçük

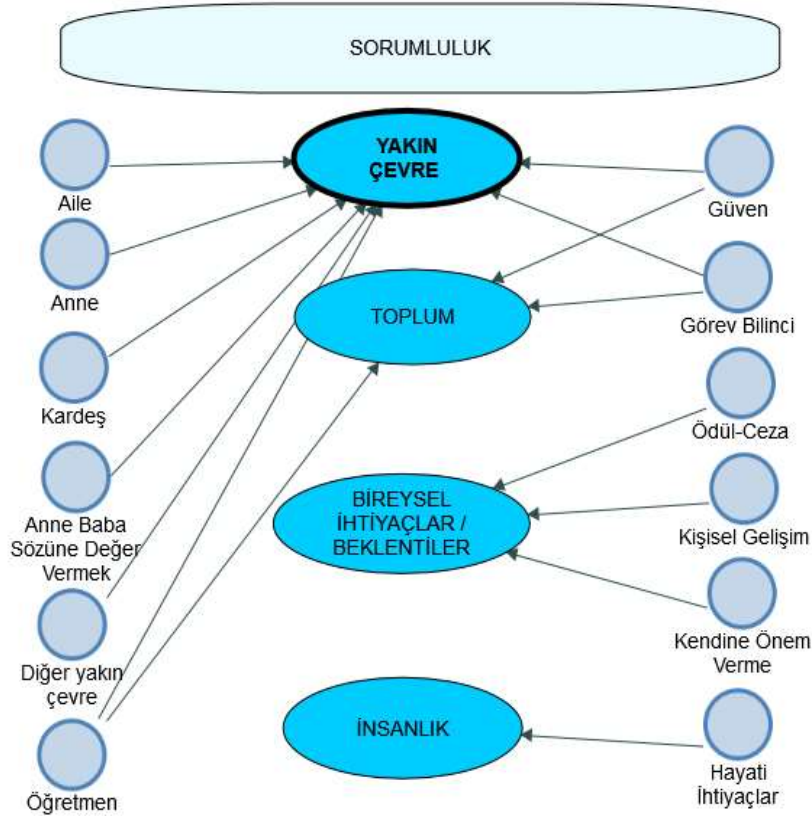
		Kardeşim Öncelikli
		Kardeşim Ağlamamalı
		Misafirlere Ayıp Olur
İşbirliği	Diğer Yakın Çevre	
	Anne	Beni Anlayacaktır
	Arkadaş	Arkadaşım Üzülür
		Arkadaşım Yalnız Kalır
		Arkadaşım Bana Güvenmez
	Arkadaşımıza Verdiğimiz Sözü Tutmalıyız	
	Çocuk Bakmak Benim İşim Değil	
	Kişisel Gelişim	-
	Öğretmen	-

Koyu puntolu ifadeler katılımcıların yoğunlaştığı kod, kategori ve temaları göstermektedir.

5.ikilem örneğine yönelik öğrenci tercihleri incelendiğinde öğrencilerin, sorumlulukları gereği kardeşleri ile ilgilenmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Bu tercihleri üzerinde özellikle annelerinin sözünün etkili olduğu, o söylediği için bu tercihte bulduklarını ifade ettikleri görülmektedir. Bunun yanında annesinin yardıma ihtiyaç duyması, onun üzülmemesi ya da kendisini cezalandırmasından çekinmesi gibi durumların çocukların bu tercihi yapmaları üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. Yine ikilem durumunda ifade edilen olgulardan biri olan kardeş olgusundan hareketle, öğrenciler kardeşinin küçük olması, ağlamasını istememesi gibi nedenlerden dolayı sorumlulukları gereğini yapmayı tercih etmişlerdir. Dikkat çeken noktalardan bir diğeri ise diğer yakın çevreleri nedeniyle bu tercihte buldukları ifade edilebilir.

İşbirliği değerine yönelik tercihlerde bulunan öğrenciler için ise temel belirleyici faktörün arkadaşlık olgusu ile ilgili olduğu ifade edilebilir. Özellikle arkadaşına verilen sözün tutulmasına yönelik algının işbirliğinin de ötesinde değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bunların yanında arkadaşının üzülmesi, ona bir daha güvenmeme ihtimali, yalnız kalma düşüncesi gibi kaygıların öğrencileri arkadaşlarıyla işbirliği yapmaya tercihine yönlendirdiği gözlenmektedir. Yine öğrenciler kendi gelişimleri nedeniyle, öğretmen faktörü ya da anne faktörü nedeniyle işbirliği değerine yönelik fikirler ürettikleri görülmüştür.

Araştırma sürecinde öğrencilerin genel olarak ikilem durumlarına yönelik akıl yürütmeleri incelenmiş ve çeşitli durumlarda onları sorumlu davranmaya yönlendiren ortak nedenler tespit edilmeye çalışılmıştır. Genel olarak öğrencilerin sorumluluk değerine uygun akıl yürütmeleri üzerinde etkili olan faktörler şekill’da ifade edilmeye çalışılmıştır.

Şekil 1: Sorumluluk değerini tercih etme nedenlerine ilişkin bulgular

Öğrencilerin sorumluluk değerini tercih etme nedenleri genel itibariyle incelendiğinde “yakın çevre”, “toplum”, “bireysel ihtiyaçlar - beklentiler” ve “evrensellik” ilkelerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle çocukların sorumluluk değerini tercih etmelerinin altında yatan temel faktörün “yakın çevre” olduğu gözlenmektedir.

Çocukların “yakın çevre” bağlamında sorumluluklarına uygun davranışlarda bulunmayı tercih etmelerinin nedenlerinden birinin ise “anne”leri olduğu ifade edilebilir. Annelerini üzmemek, onu mutlu etmek, onun verdiği görevlere ve sözlerine önem vermek, onun takdirini kazanmak gibi nedenlerle özellikle anne figürünün sorumluluk değerinin tercih edilmesi üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir. Bunun yanında etkili olan faktörlerden bir diğeri ise daha genel çerçevede aile faktörüdür. Anne veya babanın dışındaki yakınları da içeren bu olgu ile özellikle onlara uygun davranışlar sergilemek, onlarla ilişkilerinin bozulmasından çekinmek ya da onlara faydalı olabilmek motivasyonu ile sorumluluk değerine yönelik tercihler yapıldığı görülmektedir.

Ailelerinin bir daha kendisine güvenmeyeceği kaygısını taşıyan öğrencilerinde benzer olarak sorumluluk değerine yönelik davranış tercihlerinde buldukları gözlenmiştir. Bunların yanında diğer yakın çevreninde bu tercihler üzerinde etkili olduğu gözlenmektedir. Bu yakın çevre kapsamında etkili olan unsurlardan bir diğeri ise öğretmenleridir. Aile ile benzer olarak çocuklar öğretmenlerinin üzülmemesi, onların mutlu olması ya da onlarla aralarının bozulmaması gibi nedenlerle sorumluluklarına uygun davranışlarda bulunmayı tercih etmişlerdir. Bu noktada çocuklardaki sorumluluk değerine yönelik temel motivasyonlardan birinin ise görev bilinci olduğu gözlenmiştir. Bu noktada çocukların sorumluluk değerine yönelik tercihlerde bulunmaları üzerinde toplumsal bir takım faktörlerinde etkili olabileceği ifade edilebilir.

Bunların dışında çocukların kendilerine önem vermeleri, kendi gelişimlerini önemsemeleri, ödüle ulaşmak veya cezadan kaçmak amacıyla bireysel ihtiyaçlar ve beklentiler bağlamında değerlendirmeler yaptıkları gözlenmiştir. Sınavlardan kalmak, arkadaşlarından geride kalmak korkusu ya da herhangi bir cezaya maruz kalmak endişesinin zaman zaman çocukları sorumlu davranışlarda bulunma tercihine yönlendirdiği ifade edilebilir. Çocukların tercihleri üzerinde bireysel olguların etkili olmasının yanı sıra evrensel değerlere, insana ve insan hayatına yönelik unsurların da etkisi görülmektedir.

III. Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada, sorumluluk değerinin işbirliği, sevgi, adalet, yardımseverlik ve paylaşma değerleriyle karşılaştırıldığı beş ahlaki ikilem hikâyesine öğrencilerin verdiği cevaplar incelenmiştir. İlkokul öğrencilerinin değer tercihleri ve tercih nedenleri, öğrencilerin hikâyelere verdikleri cevaplar kapsamında araştırılmıştır.

Sorumluluk-paylaşma değerleri ikileminde öğrenciler ağırlıklı olarak paylaşma değerini tercih etmişlerdir. Öğrencilerin tercihlerine etki eden unsurlara bakıldığında, arkadaş, öğretmen ve aile kavramlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak öğrencilerin ifade biçimleri farklılık göstermektedir. Örneğin; arkadaşı kaybetme korkusu ve arkadaşının üzülmesini istememe, paylaşma değerini tercih nedeni olarak belirtilmiştir. Öğretmenle ilgili ortak ifadelere bakıldığında, öğretmeni kızdırmaktan korkmak ve öğretmeni mutlu etmek düşünceleri değer tercihinde rol oynamaktadır. Sorumluluk-paylaşma ikileminde sorumluğu tercih eden öğrencilerin ise kendilerini düşünmeleri ve aile ile ilişkilerin bozulabilme riskine karşı sorumluluk değerini tercih ettikleri görülmüştür.

Sorumluluk-yardımlaşma değerleri ikileminde öğrenciler yardımlaşma değerini tercih etmişlerdir. Öğrencileri yardımlaşma değerine yönlendiren düşünceleri; insan hayatının önemi, anne etkisi, arkadaşlık, dini ve toplumsal etmenler olarak sıralayabiliriz. İnsan hayatının her şeyin üzerinde bir durum olması, arkadaşın üzülmemesi veya onun kaybedilme korkusu, annenin gurur duyacağı düşüncesi, dini ve toplumsal açıdan yardım etmenin öncelikli olacağını düşünmek öğrencilerin ikilem sürecinde sıklıkla ürettikleri fikirler olmuştur.

Sorumluluk- adalet değerleri ikileminde öğrenciler adalet değerini tercih etmişlerdir. Öğrenciler bu ikilem durumunda haksızlığa karşı olma ifadesini kullanarak adalet değerini savunmuşlardır. Bunun yanı sıra ortada haksızlık olsa bile nezaket kurallarının ihlal edilmemesi gerektiğini düşünen öğrenciler vardır. Bu durum aslında adalet değerini tercih etmelerindeki samimiyetin gerçekçi olmadığı yönünde de yorumlanabilir. Çünkü nezaket ve adalet kavramları arasında doğrudan bir bağlantı kurmak zor görünmektedir. Sorumluluk değerini tercih eden öğrencilerin ifadeleri de yine anne-baba figürü üzerine kuruludur. Burada öğrencilerin değere yönelme sebeplerinin bireysel olmaktan daha ziyade anne-babaya söz vermiş olmaktan kaynaklanması önemlidir. Çünkü öğrenciler, anne-babanın güvenini kaybetmekten korktuklarını ifade etmişlerdir. Bu sebeple içinden adalet değerini tercih etmek gelse de anne-babadan dolayı sorumluluk değerini tercih eden öğrencilerin olduğu söylenebilir.

Sorumluluk-sevgi değerleri ikileminde ise öğrenciler sorumluluk değerini tercih etmişlerdir. Öğrencileri sorumluluk değerine yönlendiren en önemli unsurun kişisel gelişimle ilgili kararlar olduğu söylenebilir. Ödevin okul ve başarı için önemli olması öğrencilerin açıklamaları arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra anne ve öğretmen unsurlarının da etkili olduğu görülmektedir. Öğrenciler cezadan kurtulmak için, ödül için, ya da anne ve öğretmeni üzmemek için değer tercihinde bulunmuşlardır. Burada önemli olan annenin ve öğretmenin değer tercihinde önemli olmalarının sebebidir. Öğrenciler, ifadelerinde annem kızar, öğretmenim kızar şeklinde ifadelere yer vermişlerdir. Bu durum öğrencilerin korkudan kaynaklı değer tercihinde bulunmuş olabileceklerini de desteklemektedir.

Sorumluluk- işbirliği değerleri ikileminde öğrenciler sorumluluk değerini tercih etmişlerdir. Öğrencilerin sorumluluk değerine yönelik tercihlerinde anne sözünün önemi, annenin yardıma ihtiyaç duyması, annenin cezalandırmasından kaçınma gibi ifadeler ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra kardeş sevgisinin öğrencileri sorumluluklarına yönlendirdiği söylenebilir. İşbirliğini tercih eden öğrenciler için kritik kavramın ise arkadaş olduğu söylenebilir. Arkadaşın üzülmemesi, ona verilen sözün tutulması, arkadaşını kaybetme ve yalnız kalma korkusu öğrencileri işbirliği değerine yöneltmiştir.

Araştırmanın sonuçlarından hareketle öğrencilerin paylaşma, adalet veya yardımseverlik değerleri söz konusu olduğunda sorumluluklarını yerine getirmekten vazgeçebilecekleri veya erteleyebilecekleri ifade edilebilir. Öğrencilerin bu davranışı sergilemelerinde etkili olan faktörlerden birinin insan hayatına verdikleri önemden kaynaklandığı gözlenmiştir. Yine bir diğer boyutta ise haksızlığa karşı durma, başka bir insanın hakkını savunmaya yönelik hassasiyetlerinin de mantıksal muhakeme süreçlerinde öğrencilerin üzerlerinde etkili olduğu gözlenmiştir. Öğrencilerin arkadaşlık olgusuna yükledikleri anlam ve özellikle arkadaşının kendisi hakkında ki düşünceleri, öğrencilerin sorumluluklarını yerine getirmekten uzaklaştıran ya da bu davranışını ertelemesi üzerinde etkili olan faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Buna karşın sevgi ve işbirliği değeri söz konusu olduğunda öğrencilerin sorumluluklarını yerine getirmekten vazgeçmedikleri, tercihlerini sorumluluklarına

yönelik kullandıkları araştırmadan elde edilen sonuçlar arasındadır. Öğrencileri sorumlu davranmaya iten durumlar; kendi çıkarını korumak, anne, öğretmen, kardeş ve cezadan kaçmak olarak gözlenmiştir. Deveci (2009) yaptığı araştırmada öğrencilerin sorumluluk değerine ilişkin ifadelerini günlükler aracılığıyla incelemiş ve sorumluluk değerinin okul, ödev ve öğrenme kavramlarıyla açıklandığını belirtmiştir. Yani öğrenciler sorumluluk değerini kendi başarıları ve gelişimleriyle açıklamışlardır. Bu konuda velilerin görüşlerini araştıran Ünlüer'in (2012), ifadeleri de bu araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir. Öğrenci velileri sorumluluk değerine ilişkin değerlendirmelerde sürekli olarak ödevlerden, okul başarısından ve öğretmenin denetim sürecinden bahsetmişlerdir. Aslında veliler de sorumluluk duygusunu kişisel bir değer olarak algılamaktadırlar. Buradan hareketle öğrencilerin sosyal, toplumsal ve evrensel boyutta etik, ahlaki özellikler içeren durumlarla karşılaştıklarında sorumluluklarını yerine getirmekten uzaklaştıkları ya da bunu erteledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ancak öğrencilerin kendisi veya yakın çevresi ile ilgili durumlar ya da çıkarları söz konusu olduğunda sorumluluklarını yerine getirmekten vazgeçemedikleri söylenebilir. Bu durumda, Kohlberg'in ve Piaget'in ahlak gelişimi kuramlarını hatırlamak faydalı olacaktır. Öğrencilerin hikayelerle ilgili cevapları büyük ölçüde Kohlberg ve Piaget'in kuramlarının aşamalarıyla benzerlik göstermektedir. Örneğin; yakın çevrenin değer tercihinde etkili olması itaat ve ceza ile kişiler arası uyum dönemlerinin göstergesi olabilir. Piaget'in kuramında ise çocukların on yaşına kadar dışa bağımlı ahlaki dönemi yaşamaları yakın çevrenin değer tercihi üzerindeki etkisini açıklayabilir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre ilkökul öğrencilerinin sorumlu davranmaları üzerinde "yakın çevre"nin etkili olduğu gözlenmiştir. Özellikle anne ve öğretmen gibi yakın çevresinin onayını alma beklentisi, onların sorumluluklarına uygun davranışlar sergilemelerinde etkili olmaktadır. Çelikkaya ve Seyhan'ın (2016), çalışmasında öğrenciler değerleri öğrenirken en çok anne, öğretmen ve arkadaşlardan etkilendiklerini belirtmişlerdir. Bunlara ek olarak TV programları, sosyal medya, toplum ve örnek alınacak kişilerin de değer tercihlerinde etkili olduğu ifadelerine yer vermişlerdir. Yine, Walton ve Mallan'a (1999) göre öğretmenin sınıf içinde veya dışında değer öğretiminden kaçınması imkânsızdır. Öğretmen söyler, yapar, tartışır ve öğrencileri etkiler (Akt: Akbaş, 2009). Öğrenci birlikte vakit geçirdiği kişilerden değer konusunda etkilenir. Buradaki asıl soru şu olmalıdır. Bu etkilenme bireyin kendi değer sistemini bağımsız şekilde oluşturacak bir yönde mi? Yoksa anne-baba, öğretmen ve diğer yakın çevrenin baskısı, nasihatı veya istekleri doğrultusunda bir değer sistemi mi? "Çocuk dünyaya geldiği zaman, beraberinde ne dinî, ne ahlâkî, ne hukukî, ne estetik, ne lisanî, ne iktisadî, ne de mantıkî bir vicdan getirir. Bu vicdanları ona kendi milleti, kendi milletinin kültürü verir" (Gökalp, 1973: 42-43). Gökalp'in ifadesi aslında içinde yaşadığımız ailenin, toplumun ve çevrenin bize değer konusunda ne kadar tesir ettiğinin göstergesidir. Önemli olan bu tesirin şeklidir. Ocakoğlu'nun (2009), Prof. Dr. Ahmet İNAM ile yaptığı röportajda ailenin değer konusunda oynaması gereken rol açıkça belirtilmiştir. "Aile içinde, anne, baba, büyükler değer yaşıyorsa, bu yaşam, zaten bir şekilde çocuğa geçiyor. Yoksa şöyle yap böyle yap diye nutuk atmakla olmuyor" Değer

öğretiminde nasihat, zorlama, ceza vb. durumlar değeri içselleştirmiyor aksine zor durumda kalındığında kullanılacak bir yöntem olarak öğreniliyor.

Yeşil (2014) bu durumu sorumluluk değerinin öğrenci tarafından algılanış şekliyle açıklamaktadır. Sorumluluk değeri, duygu temellidir. Bireylerin duygu dünyası ise; hedef, ideal ve inanç gibi iç değerlere ya da dış dünyanın beklentilerine göre biçimlenir. Burada iç değer olarak ifade edilen durum bireyin bağımsız değerler sistemidir. Dış dünya ise değer konusunda etkilendiği yakın çevredir (anne-baba, öğretmen, akran grupları). Yeşil'e (2014) göre günümüzde öğretmenler kontrolcü anlayışa sahip birer değer öğreticisidir. Günümüzde ailelerin de kontrolcü anlayışa sahip sorumluluk eğitimi yürüttüklerini söylemek yersiz olmayacaktır. Üstelik değer eğitimi konusunda okul-aile işbirliği çalışmalarının da yeterli seviyede olmaması istenen sonuçların alınmasını geciktirmektedir.

Öneriler;

- Çocukların ilköğretim evresi değer tercihlerinde etkilendikleri farklı durum ve koşulların araştırılması değer eğitimine katkı sağlayabilir.
- Değer eğitiminde yakın çevre ve okulun işbirliğini geliştirecek araştırmalara yoğunluk verilmelidir.

Kaynaklar

- Akbaş, O. (2004). *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademe Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Akbaş, O. (2008). Değerler Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27.
- Akbaş, O. (2009). İlköğretim Okullarında Görevli Branş Öğretmenlerinin Değer Eğitimi Yaparken Kullandıkları Etkinlikler: 2004 ve 2007 Yıllarına İlişkin Bir Karşılaştırma, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17(2), 403-414.
- Althof, W.,&Berkowitz, M. W. (2006). Moral educationandcharactereducation: theirrelationshipandroles in citizenshipeducation. *Journal of Moral Education*, 35(4), 495-518.
- Aydın, M. Z. (2008). *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*(3. baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bloor, M.,&Wood, F. (2006). *Keywords in qualitative methods: A vocabulary of research concepts*. Sage.
- Bull, N. J. (1969). *Moral JudgementfromChildhoodtoAdolescence*. London: Routledge.
- Coombs-Richardson, R. &Toison H. (2005). "A Comparison Of ValuesRankingsForSelectedAmericanAndAustralianTeachers." *Journal of Research in International Education*, 4, 263-277.

- Coşkun, Y., & Yıldırım, A. (2009). "Üniversite Öğrencilerinin Değer Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi". *YYÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1) 311-328.
- Çelikkaya, T., ve Seyhan, O. (2016). "Değerlerin Kazanılmasındaki Etkili Faktörler (Öğrenci Görüşleri)". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(36), 167-191.
- Dağdelen, Ö. (1999). *İlköğretim Öğrencilerinin Sınıf İçi Olumsuz Davranışlarının Öğretmen ve Öğrenci Görüşlerine Göre Karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.
- Deveci, H., ve Ay Selanik, T. (2009). "İlköğretim Öğrencilerinin Günlüklerine Göre Günlük Yaşamda Değerler". *Journal of International Social Research*, 1(6). 167-181.
- Doğan, İ. (2007). *Türk Eğitim Sisteminde Değer Sorunu. Değerler ve Eğitimi*. Kaymakcan, R., Hökelekli, H., Arslan, Ş., Zengin, M. (Eds). İstanbul: Dem yay. 615-634.
- Doğanay, A. (2007). *Değerler Eğitimi*. C. Öztürk (Ed.). Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırmacı Bir Yaklaşım. (3. basım). Ankara: PegemA Yayıncılık, 255-286.
- Gökalp, Z. (1973). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (Hazırlayan: Rıza Kardeş), Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Gül, R. (2013). *Bir Değer Eğitimi olarak İlköğretim Döneminde Doğruluk Eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güngör, E. (1993). *Değerler Psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yay. No:8
- Harding, C. G. (2010). *Intention, Contradiction and the Recognition of Dilemmas*. In C. G. Harding (Ed), *Moral Dilemmas and Ethical Reasoning* (pp. 43-55). New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Jennifer, M. (2002). *Qualitative Researching*. London: Sage, 2nd edition, ISBN 0, 7619(7428), 8.
- Kaf, Ö. (2000). "Hayat Bilgisi Dersinde Bazı Sosyal Becerilerin Kazandırılmasında Yaratıcı Drama Yönteminin Etkisi". *C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6, 173-184.
- Karatay, H. (2011). "Karakter Eğitiminde Edebi Eserlerin Kullanımı", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (1), 1398-1412.
- Kasapoğlu, H. (2013). "Okulda Değer Eğitimi ve Hikâyeler". *Milli Eğitim Dergisi*, 198, 97-104.
- Mason, J. 2002. *Qualitative Researching*, 2nd, London: Sage

- Maxwell, J.A. (1992). Understanding and validity in qualitative research. *Harvard Educational Review*, 62, 979-1000.
- MEB. (2017). *Sosyal Bilgiler Dersi 4-5-6-7. Sınıf Öğretim Programı*, Ankara: MEB Yayınları.
- Ocakoğlu, Ö.F.(2009). “Prof. Dr. Ahmet İNAM: Değerler Hayatımızın Kendisidir, Değerler Biziz. (Röportaj)”. *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, 2 (5), 82-93.
- Özensel, E. (2003). Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3), 217-239.
- Power, F. C., Higgins, A. & Kohlberg L. (1989). *Lawrence Kohlberg's Approach to Moral Education*. New York: Columbia University Press.
- Ryan, K. (1993). “Mining The Values in The Curriculum”. *Educational Leadership*, 51(3), 16-18.
- Seefeldt, C., Castle, S., & Falconer, R. C. (2015). *Okul Öncesi/İlkokul Çocukları İçin Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Sevgi Çoskun-Keskin (Çev. Ed.). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Smetana, J. G. (2006). *Social-Cognitive Domain Theory: Consistencies and Variations in Children's Moral and Social Judgments*. In M. Killen & J. G. Smetana (Eds.). *Handbook of Moral Development*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Stanley, William B. (1983). Training Teachers to Deal with Values Education : A Critical Look at Social Studies Methods Texts. *Social Studies*. 74 (6). 242-246.
- Superka, D.P., Ahrens, C., Hedstrom, J.E., Ford, L. J., ve Johnson, P.L. (1976). *Values education sourcebook: conceptual approaches, materials analyses, and an annotated bibliography*. Social Science Education Consortium ERIC Clearinghouse For Social Studies Social Science Education
- Tahiroğlu, M., ve Çetin, T. (2012). “İlköğretim 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Sağlıklı Olmaya Önem Verme Değerinin Öğretimine İlişkin Öğrenci Tutumları”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(2), 1633-1651.
- Tezcan, M. (1991). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Gelişim Yayınevi.
- Tozlu, N. ve Topsakal, C. (2007). Avrupa Birliği'ne Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Ş. Arslan Ve M. Zengin (Ed.), *Değerler Ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı* İçinde (177-202). İstanbul: DEM Yayınları.
- Ünlüer, G. (2012). “Sosyal Bilgiler Dersinde Sorumluluk Değerinin Kazandırılmasına İlişkin Veli Görüşleri”. *Eğitim Ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori Ve Uygulama*, (6), 95-116.
- Veugelers, W. & Vedder P. (2003). “Values in Teaching”. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 9, 377-389.

- Yel, S. ve Aladağ, S. (2015). *Sosyal Bilgilerde Değerlerin Öğretimi*. Mustafa Safran (Ed.). Sosyal Bilgiler Öğretimi (119-150). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Yeşil, R. (2014). “İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Sorumluluk Eğitimi Stratejilerinin İncelenmesi”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(29-2).
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yüksel, S. (2005). “Kohlberg ve Ahlak Eğitiminde Örtük Program: Yeni İlköğretim Yer Alan Ahlakî Değerleri Kazandırma İçin Bir Açılım”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 329-338.